Олександр КОВАЛЕНКО
(Чернігів)

«РИЦЕРСЬКЕ КОЛО» Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ПОЛКОВНИК МАРТИН НЕБАБА

У «Рицерському Колі» Б. Хмельницького, як велемовно, але влучно охрестив найближче оточення гетьмана один з тогочасних козацьких ватажків, почесне місце по праву належало полковнику М. Небабі. Академік М. Грушевський окреслив цей гурт у такому складі — І. Виговський, І. Богун, І. Золотаренко, М. Кричевський, М. Небаба, М. Кривоніс, С. Пободайло, Д. Нечай і та І. Нечай —

й порушив суто умоглядне, але вельми промовисте у даному контексті питання: «Чи сі люде не відограли б свою історичну ролю не гірше, а може краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти, що випали Богданові?»[1]. Втім, доля обрала Б. Хмельницького, і він став першим серед рівних, аж поки розвій подій рішуче не підніс його над загалом і змусив до змагань за самодостатнє володарство в Україні.

Мартин Небаба з'явився на історичній арені 1648 р. як то кажуть, нізвідки — його довоєнна біографія являє собою майже суцільну білу пляму. Його сучасник, польський історик Я. Рудавський з погордою назвав Небабу «людиною без роду, без ймення», очевидно, натякаючи у такий спосіб на його посполите походження (якщо, звичайно, це не банальна риторична фігура)[2]. Невідомий польський автор кінця 60-х, працю якого на початку 70-х рр. XVII ст. видав К. Вуйціцький, стверджував, що Небаба був «родом з Коростишева», що на Житомирщині*[3]. Принагідно зауважимо, що в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1609 р.» згадуються піддані панів Проскур Юско та Мишко Небабичі з містечка Корнина, розташованого неподалік вд Коростишева[4]. Приналежність Мартина Небаби до міщанського стану або міської спільноти опосередковано підтверджує зображення на його гербовій печатці (1649 р.) поруч з полковницьким перначем жезла Меркурія — символа торгівлі, який міг бути запозичений з так званого міщанського гмерка — своєрідного аналога шляхетської геральдичної емблеми[5].

Як відомо, початковий етап Визвольної війни вкрай схематично й фрагментарно відображено в історичних документах, і достеменно відстежити перебіг подій, діяльність окремих підрозділів козацького війська та їх керманичів досить важко, а часом просто неможливо. На цей аспект проблеми на прикладі життєпису героя своєї відомої праці звернув увагу В. Липинський: «Де знаходився в тому першому періоді боротьби Кричевський? Тогочасні джерела, на жаль, не дають нам повної відповіді на це питання. І не треба цьому дивуватися. Це ж була доба, коли навіть найбільш героїчні подвиги сучасників в першій мірі приковували до себе не постаті керівників, але титанічні рухи мас, які вони за собою вели»[6].

Тим не менше, поодинокі й часом суперечливі згадки про Небабу (здебільшого у наративних джерелах) дають підстави гадати, що він

---

* Щоправда, він навів інше ім'я — Антон, і це згодом породило плутанину і численні непорозуміння. Відтак, ще й досі на сторінках історичних досліджень співіснують два Небаби Мартин і Антон. Ми поділяємо думку В. Липинського, який вважав, що анонімний хроніст (чи видавець?) схибив і помилково назвав Мартина Небабу Антоном.

належав до числа тих ватажків, яких Б. Хмельницький влітку 1648 р. «розослал... на всі сторони: на Білую Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей хлопства вязалося»[7]. Загін Небаби разом з іншими підрозділами, очевидно, діяв під загальною орудою П. Головацького, а потім М. Гладкого на терені Полісся, від Стародуба на сході до Пінська на заході. Тамтешня українська і білоруська людність також повстала проти шляхетського панування й допомогла козакам оволодіти Гомелем, Лоєвом, Брагином, Мозирем та іншими містами і містечками. Згодом, ймовірно, Небабу звідти було відкликано, і у вересні він брав участь у Пилявецькій битві, а потім за наказом Б. Хмельницького вирушив «с козаки и татары» навздогін за невеликим загоном польських вояків[8]. Не виключено, що в цих боях його було поранено — принаймні тоді кружляли чутки, буцімто «Небаба изрублен»[9]. За даними Г. Граб'янки, він був присутній на старшинській раді, що зібралася в другій половині вересня під Старокостянтиновом й ухвалила рішення про похід на Львів[10]. Після цього гетьман одразу ж направив козацькі загони на Волинь і Галичину, аби підготувати грунт для просування головних сил. Д. Бантиш-Каменський стверджує, що Небаба вирушив у напрямку на Дубно[11]. Але загальна ситуація на півночі України серйозно ускладнилась — у вересні виступило в похід литовське військо, що мало на меті приборкати повстання в Білорусі й витіснити звідти козацькі загони. З «легкої руки» М. Костомарова, який сприйняв на віру і довільно скомпонував непевні відомості з джерел польсько-литовського походження, в історичній літературі набула значного поширення версія про загибель Небаби під час оборони бунтівного Пінська на початку жовтня[12].

Гіпотетично він міг знову опинитися в цьому регіоні, щоб з іншими козацькими ватажками зупинити або хоча б затримати переможний наступ литовської армії. Однак невідомий автор докладної реляції про «пінську катастрофу» (за деякими даними, тут загинуло близько 14 тис. чоловік) взагалі не наводить імен козацьких керманичів, а добре поінформований А. Коялович згадує лише одного з них — М. Гладкого[13]. Наприкінці жовтня загони, що вели боротьбу на українсько-білорусько-литовському порубіжжі, приєдналися до війська Б. Хмельницького, який з-під Львова прямував до Замостя. Взятий у полон козак Яcько виказав на допиті, що гетьман «Небабу вперед послав, а з ним Тугай-бея з татарами»[14]. Бачили його, як, до речі, і П. Головацького, і М. Гладкого, й під мурами Замостя. Подейкували, що Небаба «наполягав, аби Хмельницький якомога скоріше оволодів Замостям і довів ворогу, що значать козаки»[15]. Втім, перемогла інша

точка зору. Невдовзі гетьман припинив облогу, розпочав переговори, а після укладення перемир'я повернув до Києва.

Під час нетривалого мирного перепочинку прискореними темпами зводилися підвалини Української держави, що постала в полумї Визвольної війни. На звільнених теренах поволі стабілізувався новий адміністративно-територіальний устрій. На думку В. Сергійчука, одним з перших на Лівобережжі було створено Борзенський (Борзнянський) полк, який очолив Небаба. Привертає увагу той факт, що в документах першої половини 1649 р. його називають не тільки борзенським, а й батуринським та почепським полковником. На відміну від Борзенського, Батуринський і Почепський полки являли собою не військово-адмінстративні, а суто військові (можливо, тимчасові) формування, що перебували під орудою Небаби[16].

Тим часом, литовський гетьман Я. Радзивілл продовжував каральні акції на півдні Білорусі, маневруючи в небезпечній близькості від умовного українського кордону. З огляду на це у березні вздовж лівого берега Дніпра до гирла Сожу було підтягнуто значні сили на чолі з М. Небабою та А. Гаркушею[17]. Було вжито також запобіжних заходів, аби унеможливити ймовірний обхідний маневр литовського війська через порубіжні російські території. Того ж таки березня за дорученням Небаби сотник К. Прокопович звернувся до брянського воєводи з проханням «коло граници под Рославлем заставу поставить»[18]. Наприкінці квітня «з 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти» Небаба зайняв Гомель. Обійшлося навіть без збройної сутички. Як засвідчував сучасник, козаків до Гомеля запросили тамтешні міщани, відмовившись постачати продовольство литовському війську[19]. Однак невдовзі гомельську залогу довелося евакуювати, бо в травні-червні Я. Радзивілл помітно активізував свої дії в Білорусі. Козаки І. Голоти та П. Головацького зазнали відчутних поразок під Загаллям і Річицею[20]. Можливо, на цьому ж фронті перебував і Небаба — в усякому разі «Історія русів» містить розповідь про те, як його загін під час форсування Прип'яті литовською армією потопив «великое множество обозов с запасами» під час форсування Прип'яті литовською армією[21].

У цей відповідальний момент Б. Хмельницький зробив несподівану рокіровку. Наприкінці червня Небабу було відкликано під Збараж, а його місце заступив київський полковник М. Кричевський, якому асистував чернігівський полковник С. Пободайло[22]. За даними М. Костомарова, під час тривалої облоги Збаража Небаба здійснив рейд на Волинь, де козаки оволоділи Острогом і Заславлем[23]. Напевне, він брав участь і в Зборівській битві, після якої гетьман «отпустил татар... и провожать их посылал двух полковников... Небабу да Нечая»[24]. Тим

часом ціною значних втрат і власного життя М. Кричевський ще наприкінці липня зупинив подальше просування Я. Радзивілла, який здобув у битві під Лоєвом справді «Піррову перемогу» і відмовився від наступу вглиб України.

Після укладення Зборівського миру гетьманська адміністрація заходилася навколо складання 40-тисячного козацького реєстру. Водночас сталися зміни в адміністративно-територіальному устрої, відбулися нові кадрові призначення. Як гадає В. Сергійчук, саме тоді Борзенський полк було приєднано до Чернігівського, який очолив Небаба[25] (цікаво, що С. Пободайло зберіг особливий статус — його прізвище стоїть другим у полковому реєстрі 1649 р.[26]). Власне, саме з цього моменту і розпочинається «історичний», тобто засвідчений автентичними джерелами, період у біографії Небаби. Треба заначити, що він виявив неабиякі організаторські здібності. Особливого значення він надавав фінансовій справі, поповненню військової скарбниці. У Чернігівському полку було запроваджено уряд полкового підскарбія, який у 1649 р. обіймав Я. Федоренко (до речі, уродженець Борзни)[27]. Небаба, зокрема, стимулював виробництво і продаж поташу. За його дорученням сотники П. Забіла, К. Прокопович здійснювали безпосередні торговельні операції з українськими та російськими партнерами[28]. Полковник знайшов спільну мову і з чернігівськими міщанами. Приклад у цьому відношенні подав сам Б. Хмельницький, який у листопаді 1649 р. закріпив своїм універсалом за міським урядом кілька навколишніх сіл[29]. У березні 1650 р. Небаба, в свою чергу, «ведлуг упадку мещан черниговских» надав «на порятунок усему місту» кілька млинів на річках Стрижні та Білорусі[30].

Оприлюднення умов Зборівського мирного договору і, зокрема, 40-тисячного козацького реєстру спричинило загострення соціальних суперечностей, погіршення внутрішньополітичного становища в Україні. Серед старшини існувало досить впливове угруповання (Д. Нечай, М. Гладкий, П. Шумейко, Л. Мозиря, С. Пободайло та ін.), яке тією чи іншою мірою поділяло й підтримувало вимоги виписаних з реєстру козаків, селян і міщан[31]. Вірогідно, до нього належав і Небаба. Очевидно, це йому був адресований грізний лист Б. Хмельницького від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення «множества своевольних людей» у Любечі: «естли того не учинеш оберегать и с ними заодно случасть, и ті и сам и ними той же казни достоен будеши»[32]. Але цієї нагінки виявилося недостатньо, і у вересні гетьман змушений був ще раз нагадати чернігівському та київському полковникам, що вони «пилно мают постерегати, жебы бунти ниякие не всчиналися, а бунтовников теж на горло карати»[33].

Чернігівський полк був розташований на північно-східному кордоні козацької держави і безпосередньо межував з Великим князівством Литовським та Московським царством. Відтак, тамтешньому полковникові доводилося бути не тільки вояком і адміністратором, а й дипломатом. Факти свідчать, зокрема, що Небаба підтримував контакти з Я. Радзивіллом та іншими литовськими можновладцями і, очевидно, мав задля цього належні повноваження від гетьмана. Загалом на литовському напрямі зовнішньої політики тривала складна й суперечлива гра. Уникнути безнадійної війни на два фронти і знейтралізувати військову потугу Литви можна було двома шляхами: гарантувати їй спокій або — навпаки — змусити зосередитися на власних проблемах, спровокувавши масштабні заворушення на соціальному грунті. Остаточного вибору Б. Хмельницький так і не зробив і в залежності від військово-політичної кон'юнктури волів (чи мусив) комбінувати обидва варіанти розвитку подій — дипломатичний і мілітарний[34]. Заручником цієї політики, зрештою, виявився саме Небаба.

Уважно стежили за ситуацією в Україні й прикордонні російські воєводи, які постачали розвідувальну інформацію московському урядові. Становище на українсько-російському кордоні було досить стабільним, але й тут час від часу траплялися інциденти — здебільшого на соціально-економічному грунті. Про один з таких локальних конфліктів у вересні 1649 р. писав до Небаби Б. Хмельницький. Гетьман вимагав, аби полковник «шкоди людям его царского величества... нагородити казал и срокго нагрозил»[35]. Невдовзі, у жовтні путивльський воєвода скаржився у Посольський приказ на Небабу, який буцім-то «сыску и расправи не учинил и... конотопцом заказу не учинил же, чтоб они впредь... государевою землею за межею не владели». Натомість полковник на позивачів «крычал и помещика Микифора Яцына лаел матерны и за саблю тримался: хотел ево сечь, и вперед де... на него Микифора с товарыщи похвалился убойством»[36].

За кілька тижнів змушений був узятися за перо й Небаба. Цього разу йшлося вже про пограбування козаків «московськими людьми деревень Волковщина и Бехов». «Мы мешкаемо з вами в братерстві, тилко якось вы починаете до непокою, — писав він до брянського воєводи, — яко писмо святое свідчить: се коль добро и коль красно, еже жити братии вокупі. О сем бо заповіда Господь, але того не потреба чинить, бо знаете и сами: хто якою мірою береть альбо мірить, то зась такому тоею ж отмірять; а нехай будет мир и любов межи обоих господарств»[37]. Ціла переписка зав'язалася між севським воєводою і глухівським сотником Чернігівського полку С. Вейчиком щодо подальшої долі російської селянки, яка знайшла собі притулок в

Україні. Зрештою, сотник категорично відмовився силоміць повернути втікачку до Московщини: «А Марици не видамо». Цікаво, що С. Вейчик дорікав воєводі за те, що він адресував свою скаргу не Б. Хмельницькому чи М. Небабі, а... польській адміністрації[38].

Зборівський мир не задовольнив жодної із сторін. По обидва боки барикад тривала інтенсивна підготовка до військових дій. Восени 1650 р. Б. Хмельницький здійснив похід до Молдови. Очевидно, до участі в ньому було залучено і Небабу — в серпні під Гоголевим спостерегли його 15-тисячний загін, який прямував «обозом и с нарядом к гетману Хмелницкому в сход»[39]. Але головне завдання чернігівського полковника полягало у захисті північного кордону козацької держави, звідки їй повсякчас загрожувала армія Великого князівства Литовського. Згідно зі стратегічним задумом Б. Хмельницького, Чернігівський полк у взаємодії з Київським та Ніжинським мав прийняти на себе ймовірний удар Я. Радзивілла, зупинити його на дніпровському рубежі й убезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу.

Ситуація різко загострилася після того, як на початку 1651 р. польські вояки атакували козацькі залоги на Поділлі. У середині лютого назустріч їм виступив Б. Хмельницький. Водночас на Чернігово-Сіверщині під проводом Небаби було зосереджено майже 20-тисячне військо, що базувалося в укріпленому таборі поблизу Ріпок. Сучасники переповідали, що сюди «иные де мужики пошли с рогатины, а иные с топорами»[40]. Передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожу, а наказний полковник С. Окша, «висланий от его милости пана полковника Мартина Небаби», отаборився у Стародубі[41]. Водночас було досягнуто безпрецедентної домовленості між наказним полковником («от его милости пана Мартина Небаби из полку Черниговского») І. Шоховим та брянським воєводою Д. Великогагіним, згідно якої козацький загін вирушив через російські землі на територію Білорусі й дістався аж до Могильова і Смоленська[42]. Нервова, напружена атмосфера на кордоні час від часу призводила до збройних сутичок. Так, у травні 1651 р. козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський загін зазнав поразки поблизу Сожу[43]. На початку червня козаки Небаби оточили Гомель. Сам полковник згодом у листі до Я. Радзивілла провину за порушення спокою у регіоні перекладав на гомельську залогу, яка, мовляв, спровокувала інцидент. Проте, як слушно зауважив М. Грушевський, «розміри» виправи на Гомель виходять далеко за рамки такої пограничної карної експедиції. Очевидно, йшлося про інше — зірвати похід литовської армії в Україну, а в разі успіху здійснити рейд у напрямі на Бихів. У всякому разі,

подейкували, що Небаба дав козакам саме таке напуття: «Йдіть, молодці, ...і всіх міщан-ляхів у Гомелі під корінь рубіть... Місто спаліть, а потім до Бихова йдіть»[44].

Докладна реляція про облогу Гомеля дозволяє відтворити її перебіг. Вранці 4 червня до міста наблизився кількатисячний загін козаків, які впродовж наступної доби копали шанці й дісталися під самісіньку стіну. Як засвідчив Я. Радзивілл, «серед міщан виявилася зрада. Семеро з них спустилися зі стіни до ворога. Тому наші всіх міщан вирізали». Але це не допомогло, і 6 червня «гомельський міщанин привів козаків з іншого боку, де паркан підгнив». Втім, змусити тамтешній гарнізон на чолі з досвідченим найманцем капітаном Монтгомері до капітуляції не поталанило. 9 червня наказний полковник П. Забіла одержав лист від Небаби з вимогою негайно «вдень і вночі повертатися назад»[45]. Чи то в Україну дійшли відомості про виступ литовської армії, чи то ватажки просто вирішили далі не дратувати Я. Радзивілла, але Небаба відкликав своїх вояків з-під Гомеля і 13 червня відправив до литовського гетьмана посольство на чолі з С. Пободайлом. «Старший сотник полку Чернігівського», як його пойменовано у тогочасному документі, повіз листи від Б. Хмельницького та М. Небаби із закликом до припинення військових дій. Напевне, вони розраховували шляхом переговорів відтягнути наступ литовської потуги або хоча б з'ясувати плани її командування. Але Я. Радзивілл уже ухвалив принципове рішення про початок кампанії й використав козацьких послів у своїх інтресах. Їх було затримано на два тижні та ще й дезінформовано: на очах С. Пободайла литовське військо начебто вирушило на Смоленщину...[46]

Насправді ж, 20 червня Я. Радзивілл остаточно погодив план операції на терені Чернігово-Сіверщини з королем Яном Казимиром. Г. Мирський мав форсувати Дніпро і Сож, знешкодити козацьку залогу в гирлі Сожу й забезпечити переправу головним силам під Лоєвом. Сам Я. Радзивілл відправив з Пічиці артилерію та піхоту човнами вниз по Дніпру, а кіннота рушила суходолом. Вранці 26 червня 3-тисячний загін Г. Мирського зненацька напав на залогу, що складалася з 300 козаків. Лише кільком з них пощастило врятуватися в нерівному бою, і вони повідомили Небабу, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх небагато»[47]. Ця інформація мимохіть ввела чернігівського полковника в оману щодо чисельності та дійсних планів супротивника. Без належної рекогносцировки Небаба, за словами Самовидця, «порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному»[48]. Відтак, у сучасників і нащадків могло дійсно скластися враження про

легковажність та самовпевненість полковника, який став жертвою прикрих обставин.

Так або інакше, але 12–15-тисячне військо Небаби негайно виступило з табору під Ріпками і невдовзі розпочало бій із загоном Г. Мирського. Тепер кількісна перевага була на боці козаків, і Я. Радзивілл, який розпочав форсувати Дніпро, міг потрапити у критичну ситуацію. За цих обставин він обрав єдино правильний вихід: скориставшись з фактора раптовості, вдарити у фланг війську Небаби тими силами, які вже форсували річку. Мемуарист С. Освенцім, який залишив докладний опис битви поблизу гирла Сожу, засвідчив, що цей маневр литовського гетьмана виявився вдалим[49]. Я. Радзивілл відрізав частину козацького війська на чолі із старшиною, і М. Небабі довелося битися в оточенні. У бою полягло близько 3–4 тис. козаків, дехто потрапив у полон і після допиту був страчений. Сам Небаба, «бачачи тяжке становище, почав відходити пішо, але його наздогнав товариш з хоругви п. старости мозирського. Небаба довго боронився від нього в рукопашному бою, і той мусив зіскочити з коня, бо не міг збити його конем. В той час наспів на допомогу ще другий товариш, і вони вдвох почали перемагати. Але Небаба ніяк не здавався в полон і, коли був поранений у праву руку, боронився лівою, аж поки не був забитий»[50]. Загиблий був одягнутий у «жупан отласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком», мав «шаблю в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий». У жупані знайшли «7 тисяч злотих золотом», які дісталися переможцю. Звитязі М. Небаби віддали належне навіть вороги — шляхетний Я. Радзивілл «велів поховати Небабу і висипати велику могилу»[51].

Існує ще одна версія цієї битви, яку репрезентують П. Шевальє та німецький «літучий листок», опублікований Ю. Мициком[52]. Згідно з нею, Я. Радзивілл та Г. Мирський водночас напали на залогу в гирлі Сожу з двох сторін, але козаки боронилися аж півтори години. Після цього Я. Радзивілл, стверджує П. Шевальє, — «хоч Мирський не перейшов ще ріки, яка їх розділяла, і не приєднався до нього, невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам» Небаби, які підоспіли на поле бою[53].

Втім, незважаючи на загибель своїх керманичів, близько 10 тис. козаків вчасно відступили до табору під Ріпками, а потім до Чернігова. Щоправда, литовським воякам дісталися численні трофеї і, зокрема, 14 хоругов-прапорів[54]. Автентичні малюнки на деяких з них збереглися у Відділі рукописів Російської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі й були оприлюднені Я. Ісаєвичем[55].

Поразка і загибель Небаби гучно й болісно відгукнулися в Україні. Литовське військо таки вийшло в тил армії Б. Хмельницького, який програв битву під Берестечком. Під реальною загрозою опинилися всі

здобутки повсталого українського народу. Тим часом Я. Радзивілл рушив до Чернігова, де порядкував соратник і наступник М. Небаби — С. Пободайло. Штурмувати добре укріплене місто Я. Радзивілл не наважився і, «юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч», звідки після перепочинку попрямував на Київ[56]. Війна тривала...

Долю родини М. Небаби простежив В. Модзалевський, якому також належить чи не перша біограма полковника, вміщена в «Русском биографическом словаре»[57]. Удова Небаби, яка мусила сама опікуватися його синами Андрієм та Охрімом, згодом удруге вийшла заміж за шаповалівського сотника С. Курбацького. Але й цей шлюб, як виявилося, не гарантував їй спокійного життя. С. Курбацький опинився в таборі гетьмана І. Виговського, і в травні 1659 р. його дружину з дітьми було заарештовано й вивезено росіянами з Борзни до Путивля. За кілька місяців її відпустили, але бідолашній жінці, яка невдовзі овдовіла вдруге, жилося, либонь, важко. Слід віддати належне гетьманові І. Брюховецькому, який зглянувся на її поневіряння й видав два охоронні універсали. Один з них свого часу виявив О. Лазаревський: «...поглядаючи мы на стародавнюю небожчика пана Мартына Небабы, полковника Черниговского, услугу, которую на пляцу военном смертю од неприятелей поднятою запечатовал, теди малжонці его позосталой и теперь повторе свежо овдовелой и дітям его осиротілим, даем сей універсал наш оборонній, аби помененная пані Небабиная з діточками своими в домах своих, млинах, хуторах, полях, сіножатех и грунтах в Борзні и Шаповаловці будучих, наименшой трудности от борзенцев и шаповаловцев не поносила»[58]. Згодом Андрій Небаба став шаповалівським сотником, а Охрім Небаба — «знатним військовим товаришем». Наприкінці XVIII ст. рід Небаб був нобілітований російським урядом, але помітного сліду в історії не залишив[59]. Одного з далеких нащадків славнозвісного полковника, Дмитра Небабу, примхлива доля звела у Владимирі з О. Герценом, який перебував там у засланні. Вони співробітничали в редакції місцевих «Губернских ведомостей», і О. Герцен присвятив своєму владимирському знайомцеві кілька сторінок «Минулого і дум»[60].

Особа Мартина Небаби (либонь, не в останню чергу завдяки його колоритному ймennю) набула в історичній пам'яті нащадків символічного забарвлення — полковник нсначе вийшов за межі свого «Я», персоніфікуючи визвольні змагання українського народу. Так, Небабою назвав гайдамацького ватажка — головного героя своєї поеми «Замок Канівський» (1828), події якої розгортаються під час Коліївщини, С. Гощинський — один з найяскравіших представників так званої «української школи» в польській літературі доби романтиз-

му[61]. Згадали про Небабу у своєму рапорті восени 1943 р. і чернігівські партизанські командири[62]. У такому ж епічному дусі створив парсуну Небаби видатний український маляр Д. Нарбут. Що ж до автентичних пам'яток, безпосередньо пов'язаних з життям і діяльністю Небаби, то їх, на жаль, бракує. Оригінал його власноручного, скріпленого печаткою листа, опублікованого 1861 р., не зберігся. Як стверджують краєзнавці, ще чверть століття тому неподалік від Любеча, поблизу села Малинівка (колишня Духівщина) височіли два кургани, які тамтешні мешканці пов'язували з Хмельниччиною. Однак згодом їх було знесено за вказівкою колгоспного керівника[63]. Шкода, адже тут, цілком вірогідно, міг спочивати прах Мартина Небаби та його козаків...

---

[1] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 1486.

[2] Rudawski J. W. Historia Polska od smierci Wadysawa IV. — T. 1. — Ptsb.; Mohylew, 1855. — S. 57.

[3] Pamitniki do panowania Zygmynta III, Wadysawa IV i Jana-Kazimierza / Z rkopismu wyda K. W. Wjcicki. — T. I-II. — Warszawa, 1846. — S. 101.

[4] Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 р. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — К., 1981. — С. 130.

[5] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 119. Див. також: Wittyg W. Znaki piecztne (gmerki) mieeszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku. — Krakw, 1906. — S. III, V-VI.

[6] Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 327.

[7] Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К., 1971. — С. 121.

[8] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.. — М., 1953. — Т. II. — С. 78.

[9] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 151.

[10] Летопись Григория Граб'янки. — К., 1854. — С. 57–58

[11] Бантыш Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 145.

[12] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — М., 1994. — С. 239–240.

[13] О бунте города Пинска и об усмирении оного в 1648 г. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1847. — № 5. — Отд. III. — С. 31–38. Koialowicz A. De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis. — Vilnae, 1651. — P. 21–25.

[14] Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 36.

[15] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... — С. 284.

[16] Сергійчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1982. — № 7. — С. 87; Його ж. Бойові побратими Богдана Хмельницького // Жовтень. — 1985. — № 1. — С. 89–90, 95–96.

[17] История Русов. — М., 1846. — С. 88.

[18] Воссоединение Украины с Россией... — Т. II. — С. 136.

[19] Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. — К., 1848. — Т. I. — Отд. III. — С. 383, 391; Документы об Освободительной войне... — С. 211–212.

[20] Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 179.

[21] История Русов. — М., 1846. — С. 89.

[22] Jakuba Michaowskiego... Ksiga Pamitnicza. — Kraków, 1864. — S. 425; Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський... — С. 150.

[23] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... — С. 380.

[24] Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 244.

[25] Сергійчук В. Бойові побратими Богдана Хмельницького... — С. 90.

[26] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 477.

[27] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 368.

[28] Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 235–238.

[29] Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 4. — Отд. III. — К., 1890. — С. 96–97.

[30] Там же.

[31] Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 232–233; Смолій В. А., Степанков В. П. Богдан Хмельницький... — С. 211, 214.

[32] Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 170. В. С. Степанков вважає, що адресатом цього листа був С. Пободайло: Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654 рр.). — К., 1991. — С. 79.

[33] Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 185.

[34] Див.: Коваленко О. Б. Богдан Хмельницький та Януш Радзивілл // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 72–76.

[35] Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 246.

[36] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... — Т. 3. — С. 360–361.

[37] Там же. — С. 119.

[38] Воссоединение Украины с Россией... — Т3. — С. 25–26.

[39] Там же. — Т. 2. — С. 400.

[40] Там же. — Т. 3. — С. 26–37.

[41] Там же. — Т. 3. — С. 25.

[42] Там же.

[43] Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — Т. 2. — М., 1908. — С. 260.

[44] Документы об Освободительной войне... — С. 518–520; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX, кн. 1. — К., 1996. — С. 225–226.

[45] Документы об Освободительной войне... — С. 457–458, 518–520. На думку М. Грушевського, наказ М. Небаби про відступ з-під Гомеля надійшов 6 червня (Грушевський М. Історія України-Руси... — Т. IX. — Кн. 1. — С. 227).

[46] Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г... — С. 262–263, 269.

[47] Grabowski A. Staroytnoci Historyczne Polskie. — T. 1. — Kraków, 1840. — S. 317–318; Kotubaj E. ycie Janusza Radziwia. — Wilno; Witebsk, 1859. — S. 168–169; Wisner H. Dziaano wojskowa Janusza Radziwia. 1648–1655 // Rocznik Biaostocki. — T. XIII. — Warszawa, 1976. — S. 85–86.

[48] Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61.

[49] Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 216–217. Див. також: Rerum in Magno Dukatu Lithvaniae per tempus Rebellionis Russiae gestarum commentarius. — Elbingae, 1655. — P. 95–96.

[50] Історія України в документи і матеріалах... — Т. III. — С. 216–217.

[51] Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 2, спр., 13699, с. 40; Грушевський М. Історія України-Руси... — Т. 11. — Кн. 1. — С. 322.

[52] Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 166–167; Мыцык Ю. А. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 1981. — С. 153–154.

[53] Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщы... — С. 167.

[54] Грушевський М. Історія України-Руси... — Т. 11. — Кн. 1. — С. 322.

[55] Відділ рукописів Російської публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. — Колекція П. Дубровського. — Авт. 152, арк. 43–52 зв. Див. також: Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (сер. XVII ст.) // Український історичний журнад. — 1963. — № 1. — С. 85–87.

[56] Літопис Самовидця... — С. 61; Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г... — С. 269–271.

[57] Модзалевский В. Л. Небаба Мартын // Русский биографический словарь. — Т. 11. — СПб., 1914. — С. 165–166.

[58] Лазаревский А. М. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 2: Полки Киевской и Нежинской. — Чернигов, 1867. — С. 297–298; Його ж. Описание Старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 157–158.

[59] Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. III. — С. 606–622.

[60] Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. XII, спр. 104, арк. 1–6.

[61] Пізній, але захоплений відгук про цю поему див.: Kramsztruk Z. Lirnik i Nebaba // Ateneum (Warszawa). — T. 1. — 1901. — S. 619–626.

[62] Деснянська правда (Чернігів). — 1943. — 17 листопада.

[63] Див.: Ковалець Я. Козак Небаба — вихрові рідня // Чернігівські відомості. — 1993. — 6 серпня.